KCCRC

Islamic Studies

مێژوو و شوێنەوارە ئایینییەکانی باکووری کوردستان لەبەردەم هەڕەشەی تورک

۷۵ زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

Islamic Studies

مێژوو و شوێنەوارە ئایینییەکانی
باکووری کوردستان لەبەردەم هەڕەشەی تورک

سەباح موفیدی

٧٥ زنجیرە بڵاوکراوەکانی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

مافی ئەم بەرهەمە پارێزراوە بۆ

ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان ©

www.kurdistanc.com
kurdistan.kccrc@gmail.com
facebook.com/kurdistanccrc
053 - 318 2929
عێراق - سلێمانی - گردی سەرچنار

تشرینی یەکەمی ٢٠١٩

مێژوو و شوێنەوارە ئایینییەکانی باکووری کوردستان لەبەردەم هەڕەشەی تورک

سەباح موفیدی

پێشەکی

تایبەتمەندییە جۆراوجۆرەکانی کوردەواری لە هەموو بوارێکەوە؛ سروشتی تایبەت، سامانی سروشتیی، شوێنی مێژوویی و دێرینی، کولتوری تایبەت و ... تاد گرنگی ئەم شوێنە دەردەخەن کە بە هۆی هەندێ لەوانەوە لە مێژوودا کەوتووەتە بەر هێرش و پەلاماری خەڵکانی تر و لەو سەردەمەشدا لە هەر چوار لاوە بە توندی پێوەی نووساون و دەسبەرداری نابن. بێجگە تاڵانی سامانی جۆراوجۆری ئەم وڵاتە و تێکدانی سروشتی، زۆرێک لە شوێنەوارە دێرینەکانی کوردەواری کە بۆخۆیان دەتوانن گەورەترین سەرچاوەی داهات و راکێشانی گەشتیار بۆ کوردستان بن، دەستیان بەسەردا گیراوە و هەوڵ دراوە لە ناسنامەی کوردستانیی داڕووت کرێن و هەندێ جار بە گرنگایەتی نەدان بەوانە و بە قوربانیکردنی ئەوانە بۆ سیاسەتەکانیان زەبرێکی گەورە نەتەنیا لە کورد بەڵکو لە ژیار و شارستانییەتی مرۆیی بدەن. لەو ئاڕاستەدا، مێژووی ئایینیی و شوێنەوارە دێرینەکانی پێوەندیدار بەوە لەو تایبەتمەندییانەن کە لایەنێکی ناسنامە و سەرچاوەی هەرەگرنگی ناسنامەی مێژوویی کوردەوارین و دێرینبوونی کوردستان پیشان دەدەن، بۆیە پێویستە لە سیاسەتی کوردیدا سەرنجی تایبەت بدرێن. لەو پێوەندییەدا دەکرێ بە مێژووی ئایینی و شوێن و شوێنەوارە ئایینییەکانی باکووری کوردەواری و لە گرنگترینی ئەوانە باژێری ئامەد/ دیاربەکر و دەوروبەری ئاماژە بکرێت کە لەم بابەتەدا بە کورتی ئاوڕێک دەدرێتەوە سەریان.

کوردستان، نیشتمانی دێرینی ئایینەکان

دیارە کوردەواری لانکی شارستانییەت و ئایین بووە و لەو شوێنانە بووە کە هەر لە سەرەتاکانی مێژووییەوە لەوێدا چالاکی ئایینی هەبووە و تاکو ئێستا ئەو رەنگوبۆنە ئایینییە جۆراوجۆرە تاڕادەیەک پارێزراوە. کورد ئایینگەلێک وەک فرەخوایی، میترایزم و باوەڕمەندی بە فریشتەکان، ئێزدی/داسنی، ئایینە ئاسمانییەکانی پێش ئیبراهیم، جوو، گەور/زەردەشتیی، مەسیحی، مانی و مەزدەکی و ئیسلام هەبووە و هەرکام لەوانە بەشێک لە مێژووی ئایینیی کوردستانیان پێکهێناوە. رۆژهەڵاتی ئێستاکەی کوردەواری پێش ئیسلام زیاتر لە ژێر تەشەنەی ئایینە فرەخواییەکان، میترایزم و زەردەشتیی/ مەزدایەسنی (مەزداپەرستی) بووە و ئایینە ئیبراهیمییەکان کەمتر لەوێدا تەشەنەیان هەبووە. بەڵام باشوور، باکوور و رۆژاوای ئێستاکەی کوردەواری وێڕای ئەزموونی فرەخوایی و زەردەشتیبوون زیاتر لە ژێر کاریگەریی ئایینە ئیبراهیمییەکاندا بوون.(١)

هەر لەو پێوەندییەدا، هەندێ گۆڕ و شوێنەوار لە کوردەواریدا پێوەند دەدرێن بە سەردەمی ئایینە ئاسمانییەکانی پێش ئیبراهیم. بۆ وێنە لە ناوچەی ئێگلی ئامەد لە باکووری کوردستان گۆڕێک پێوەند دەدرێت بە حەزرەتی ئەنووش(٢) کە لە کەسایەتییە ئەفسانەییەکان و لە پەرتووکی پیرۆزی ئافراندندا وەک کوڕی شیس کوڕی ئادەم ئاماژەی پێ کراوە و هەندێ مێژوونووسی موسڵمانی سەرەتاییش رەچەڵەکی پێغەمبەری ئیسلام دەبەنەوە سەر ئەو. هەروەها، دەکرێ بە چیرۆکی حەزرەتی نوح ئاماژە بکرێت کە دەگوترێت بە رەچەڵەک دەچێتەوە سەر حەزرەتی ئەنووش. بەپێی هەندێ گێڕانەوە لەوانە قورئان کەشتییەکەی نوح لە سەر بەرزاییەکانی جوودی(٣) گیرساوەتەوە کە دەگوترێت بە ئەگەرەوە هەر کێوی جوودی لە باکووری کوردستان بووە و ئێستاش شوێنەوارێکی هاوشێوەی کەشتی لەو کێوەدا بەوەوە پێوەند دەدرێت.(٤) لە هەگادە

KCCRC
ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان

(Haggada) دەقی پیرۆزی جووەکانیشدا ئەو شاخەی کە کەشتییەکەی نوح لەسەری گیرساوەتەوە بە شاخی کاردو/قاردو ناوی براوە.(٥)

مێژوونووسەکانیش ئاماژەیان بەو چیرۆکە و چالاکییەکانی حەزرەتی نوح لەو ناوچە کردووە، لەوانە پەرستگە و قوربانگە لەسەر جوودی و ئاوەدانکردنەوەی گوندێک لەو دەوروبەرە بۆ هاوەڵانی. هیپۆلیتوسی مەسیحی لە سەدەی دووەم و سێهەمی زایینیدا لە باسی کەشتییەکەی نوحدا ئاماژە بە شاخی کاردو و شاخی گوداش/جوداش واتە جوودی دەکات. ئەبوو حەنیفەی دینەوەری لە سەدەی نۆدا و ئیبنی ئەسیر لە سەدەی سێزدەی زایینیدا و کەسانی تریش باسی نیشتنەوەی کەشتییەکەی نوح

> **باشوور، باکوور و ڕۆژاوای ئێستاکەی کوردەواری وێڕای ئەزموونی فرەخوایی و زەردەشتیبوون زیاتر لە ژێر کاریگەریی ئایینە ئیبراهیمییەکاندا بوون**

لەسەر لووتکەی جوودی لە ناچەی جزیرەی کوردستان دەکەن.(٦) هەروەها ئەولیا چەلەبی (١٦١١-١٦٨٢) لە زمانی مەقدیسییەوە واتە چەند سەدە پێشتر لە خۆی دەڵێت کە پاش باهۆز و لافاوی نوح، یەکەم شوێن شاری جوودی و دواتر شەنگار و فارقین/سیلڤان ئاوەدان کراونەتەوە و کوردوم شا خاوەنی شاری جوودی لە ئۆممەتی نوح بووە. لەگەڵ ئەوەشدا، هەندێ لە سەرچاوە مێژووییەکان بنەچەی ناوی کورد دەگەڕێننەوە بۆ ئەو شوێنەی کە نوحی لێ گیرساوەتەوە.(٧) هەرچۆنێک بێت، گەر ئەو چیرۆکە ڕاست بێت، ئەوە پیشاندەری بوونی ئایینی حەزرەتی نۆح و پێغەمبەرانی پاش ئەو لەو ناوچەیە.

لە قۆناخی دواتردا و سەبارەت بە ئایینە ئیبراهیمییەکانی کۆنیش لە کوردستاندا، هەندێ گێڕانەوە حەزرەتی ئیبراهیم پێوەند دەدەن بە کورد و کوردەوارییەوە. ئاماژە بەوە کراوە کە حەزرەتی ئیبراهیم لە شاری ئورفەی باکووری کوردستان لەدایک بووە کە تەوراتیش پشتڕاستی دەکاتەوە. دواتریش کە ئیبراهیم لە کەنعان دەبێت حەزرەتی ئیسحاقی کوڕی دەنێرێتەوە بۆ مێزۆپۆتامیا شوێنی بەجێماوەکانی لافاوی نوح و باب و باپیرانیان واتە شاری حەران لە نزیک ئورفە کە لەوێ هاوسەرگیری دەکات. پاشان کە لە حەزرەتی یەعقوبی کوڕی ئیسحاقەوە (وەک جێگرەوەیان کە لە فەدان ئارام/حەران هاوسەرگیری دەکات و دەچێتە کەنعان) بەنی ئیسرائیل پەرەدەستێنن هەندێ لە پێغەمبەرانیان بۆ بانگەشەی ئایینی ڕوویانکردووەتە کوردستان و دواتریش بەرەبەرە ئایینی جوو/مووساییش لە کوردستان پەرە دەستێنێت و زۆربەی کوردەکان دەکەونە ژێر کاریگەری ئەو ئایینە کە ئێستاش هەندێ شوێنەوار لەوێ بەوانەوە پێوەند دەدرێت.(٨)

نیشانە و شوێنەواری ئەو ئایینانەی سەرەوە لە باکووری کوردەواری کە بەر باسی ئەم نووسینەیە و تاڕادەیەکیش باشوور بە باشی دەبینرێت.(٩) بۆ بەڵگە، دەکرێ بە گۆڕ و زیارەتەکانی ئێگل لە نزیکی چۆمی دیجلە لە باکووری کوردستان کە پێوەند دەدرێن بە پێغەمبەرانەوە لەوانە ئایینە ئیبراهیمییەکانی پێش مەسیحییەت، ئاماژە بکرێت. ناوچەی ئێگل یەکێک لە گرنگترین ناوەندە مێژوویی، کولتووری و گەشتیارییەکانی کوردەواری لە پارێزگای ئامەد/دیاربەکرە کە زۆربەی خەڵکەکەی کوردی زازان. دەگوترێت هەم گۆڕی بە ئەگەرەوە چەندین پێغەمبەر و هەم گۆڕی پاشایانی ئاسووری لەوێدایە.(١٠) ئێگل بە «شاری پێغەمبەران» ناسراوە لەسەر ئەو باوەڕەی کە بە ئەگەرەوە گۆڕی پێغەمبەران ئەنووش (کە پێشتر ئاماژە کرا)، زولکیفل، ئەلیەسەع، هاروون، زەننون، هاروت،

دانیال و ... تاد(١١) لەوێیە. دەگوترێت هاروونی نەبی، ئاسەف بن بەحریان (ئاسێف بن بەرخیا) وەزیری حەزرەتی سولەیمان بووە کە بە سەرۆکایەتی سوپاکەی لەگەڵ یەکێک تر لە پێغەمبەرانی خزمی ناوچەکە دەگرن و لەوێ دەمێننەوە و دەمرن کە گۆڕەکانیان لە گۆڕستانی هاروونی نەبی دایە. زەننونی نەبی کە دەگوترێت هەر حەزرەتی یوونس بووە لەوێوە کە لە قورئاندا نازناوی زەننون بۆ حەزرەتی یوونس بەکارهێنراوە، گۆڕەکەی لە بەشی چاپانی ئێگل دایە، هەرچەند لە داواکارییەکی تریشدا گۆڕی حەزرەتی یوونس لە باشووری کوردستانە لە ڕۆژهەڵاتی موسڵ. حەزرەتی زولکیفل لە پێغەبەرانی پێڕەوی حەزرەتی مووسا بووە کە دوو جار لە ٢ ئایەتی قورئاندا ئاماژەی پێ کراوە و وەک دەگوترێت کوڕی حەزرەتی ئەییوب و هەروەها مامی حەزرەتی ئەلیەسەع بووە کە ئەرکی پێغەمبەرایەتی هەبووە و لە ئێگل کۆچی

شوێنە ئایینییەکان بە هۆی پیرۆزبوونیان تاڕادەیەک پارێزراون لە شەڕی نەیارانی کورد

دوایی کردووە. دانیالی نەبی یەکێک لە چوار کوڕەکەی حەزرەتی زولکیفل بووە کە گۆڕەکەی لە ئێگڵ دایە. حەزرەتی یەسەع کە پێڕەوی حەزرەتی مووسا و لە پاش حەزرەتی ئیلیاس بووە و لە دوو ئایەتی جیاوازی قورئاندا ئاماژە بە ناوی کراوە، دەگوترێت لە فەلەستین لەدایک بووە و لە ئێگل مردووە. هەروەها ئاماژە بە هەندێ ناوی تری پێغەمبەران کراوە کە تاکو پێش لەدایکبوونی مەسیح لەو ناوچە بوون یان بۆ بانگەشەی ئایینی چوونەتە ئەوێ و گۆڕەکەیان لە ئێگلی ئامەددایە.(١٢) گەرچی لەو جۆرە گۆڕانە کە بە ئەگەرەوە باسیان لێوە دەکرێت و هەندێ جاریش هەر بەو ناوانەوە لە شوێنەکانی تریش چ کوردستان و چ ناوچەکانی دەوروبەر هەیە، بەڵام وەک نیشانەگەلێک لە چالاکی ئایینە ئیبراهیمییەکانی سەردەمی کۆن و جوو لە کوردەواری دەکرێ ڕەچاو بکرێن. تەنانەت بە هۆی مێژووییبوونی ئەو شوێنانە گەریش خودی کەسایەتییەکان نەبووبێتن، ڕەنگە پێڕەوانی سەردەمانی کۆنی ئەوان، ئەو گۆڕانەیان وەک هێمایەک بەوانەوە پێوەند دابێت کە دیسان بوونی ئەو ئایینانە لە ناوچەکە پیشان دەدات. لەو پێوەندییەدا، جووەکان لە زۆر شوێنی کوردستاندا پەرستگە و چالاکی ئایینییان هەبووە. لەوانە دەکرێ بە پەرستگەی عیرسای (synagogue of Esra) لە دەوروبەری کەشتییەکەی نوح لە کێوی جوودی ئاماژە بکرێت کە لە پەرتووکە پیرۆزەکاندا باسی کراوە و تا سەدەی نۆهەم لەلایەن جوولەکەکانەوە سەردان کراوە.(١٣) هەروەها دەگوترێت مزگەوتە گەورەی ئامەد سەرەتا پەرستگەی جووەکان و پاشان پەرستگەی مەجووسییەکان و دواتر بووەتە کڵێسا/ دەیر و مزگەوت.

هەروەها لەگەڵ گەشەسەندن و پتەوتربوونی ئایینی گەور لە کوردستان و بەتایبەت ڕۆژهەڵات بە هۆی دەسەڵاتی ئەشکانی و ساسانییەکان، ئەو ئایینە لەسەر باکووری کوردستانیش کاریگەر دەبێت. بێجگە مزگەوتی گەورەی ئامەد، هەندێ مزگەوت و کڵێسا لە باکووری کوردستان لەوانە کڵێسا مریەم پێشتر پەرستگەی گەور بوون. بەڵام ئەو کاریگەرییە لە سەرەتادا لە چاو ئایینەکانی تر کەمتر بوو، هێندەی نەخایاند کە مەسیحییەت بەرەبەرە وەک جێگرەوەی ئایینە ئیبراهیمییەکانی تر لەوانە جوو لە کوردستان بەتایبەت لە باکوور، ڕۆژاوا و باشووردا پەرەیسەند. بە گەشەسەندنی ئەو ئایینە کە ببووە ئایینی فەرمی دەوڵەتی ڕۆمیش، پێش هاتنی ئایینی ئیسلام زۆرێک کڵێسا لە لادێ و شارەکانی کوردستاندا هەبووە

کە ئێستاش شوێنەواریان بە کوردستانەوە دیارە.

بە سەرهەڵدانی ئیسلام لە سەدەی حەوتەم و پاش ئەوەی رووی کردە کوردستان، بەرە بەرە ئایینەکانی تر بار و بنەیان لە کوردستان هەڵپێچا و ئەو ئایینە بە پاڵپشتی دەسەڵاتی سیاسی وەک ئایینی زاڵ جێی هەردووکی زەردەشتیی و مەسیحییەتی لە سەرتانسەری کوردستاندا گرتەوە و تاکو ئێستا زاڵیەتییەکەی بەردەوام بووە. ئیسلام لەو ماوەیەدا کاریگەری هەمەلایەنەی زۆری لەسەر کوردەواری هەبووە و ئێستاش ئەم ناوچە هەڵگری بەشێکی زۆر و گرنگی شوێنەوار و کولتوری ئیسلامییە و ئەو کولتورە بەشێکی گرنگی کولتوری کوردەواری پێکدەهێنێت کە بە جوانترین شێواز لە باکووردا دەبینرێت.

مێژوو و شوێنەوارە ئایینییەکانی کۆنی ئامەد

وەک پێشتر ئاماژە کرا، شوێنەواری کۆنی زۆر لە کوردەوای و بەتایبەت باکووری کوردەواریدا هەیە. باکووری کوردستان بەشێک لە مێزۆپۆتامیای سەرەوەیە و ئایینە جۆراوجۆرەکان شوێنەواری خۆیان لەوێ بەجێهێشتووە و تاکو ئێستاش هەندێکیان لەوێ زیندوون، ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی کە وەک بینگەی مێژووی ئایینی دەرکەوێت. گەرچی دەوڵەتی تورک هەوڵیداوە لە ژێر ناوی جۆراوجۆردا ناسنامەی مێژوویی کوردستان بسڕێتەوە، لەوانە قەڵا جۆراوجۆرەکانی کوردستان کە زۆربەیان بە هۆی پێ رانەگەیشتن کاول و وێران بوون، وەک قەڵای وان و قەڵا و دیواری مەزنی ئامەد/دیاربەکر، بەوەشەوە بەپێچەوانەی شوێنە نائایینییەکان، شوێنە ئایینییەکان بە هۆی پیرۆزبوونیان تارادەیەک پارێزراون لە شەڕی نەیارانی کورد و مێژووکەی، کە ئەوەش دەکرێ لانیکەم وەک کردەیەکی ئەرێنی ئایین بۆ کوردستان رەچاو بکرێت. بێجگە کولتوری ئیسلامی کۆن، باکووری کوردستان کە لە بەر تەشەنەی مەسیحییەتدا بووە بە روونی پاشماوەی کولتوری مەسیحییەتی پێوە دیارە.

لەو شوێنانە کە بەشێکی هەرە گرنگ لە ناسنامەیی کۆنی کوردستان پێکدەهێنن دەکرێ بە شوێنە ئایینییە مێژووییەکانی ئامەد ئاماژە بکرێت. لە ئامەد وەک گەورەترین و لە کۆنترین باژێرەکانی کوردستان، هەندێ شوێنی پیرۆزی ئایینیی هەن کە بە جوانی پیشاندەری دێرینبوون و مێژووی شارستانییەت لە کوردستانن و گرنگایەتی مێژوویی ئەو باژێرە پیشان دەدەن. بەشی کۆنی قەڵای ئامەد بە دیوارێکی سێ لایەنە بە درێژایی ٥-٦ کیلۆمەتر دەوری گیرابووە و چەند دەروازەی گەورە و بورجی زۆری چاوەدێریی هەبووە. یەکەم دیوارەکانی باژێرەکە لە سەردەمی رۆمییەکاندا لە ٢٩٧ پاش زایین دەکرێنەوە و دواتر پەرەیان پێدراوە کە ئێستاش پاشماوەی ماوەتەوە. بە هۆی ئەوەی کە پێشتر ئاماژە بە مێژووی ئایینەکانی تر لە باکووری کوردەواری کراوە، لێرەدا زیاتر جەخت دەخرێتە سەر هەندێ مێژوو و شوێنەواری مەسیحییەت و ئیسلام لەو باژێرەدا، گەرچی کۆمەڵێکی بچووکی جوولەکەش لەوێدا هەن.(١٤)

مەسیحییەت کە لە سەدەی یەکەمی زایینیدا لە ئورفەوە دەگاتە ئامەد، لە سەدەی چواری زایینیی لەو شارەدا پەرەی سەندبوو. پاش بە دەسەڵاتی سیاسی گەیشتنی ئایینی مەسیح لە رۆم، ئیمپراتوری بیزانس تیۆدۆسیسی دووەم (٤٠٨-٤٥٠) ویلایەتی رۆمی نێوان دوو چۆمی (مێزۆپۆتامیا) کرد بە دوو پارێزگا و ئامەد/ئامیدا کرا بە پێتەختی یەکەمیان و هەروەها هەرێمی شاریی بۆ هەموو پێگە قەشەییەکانی پارێزگا. بە هاتنی ئیسلام بۆ ئەوێ، بەرەبەرە کوردانی مەسیحی گۆڕدران بەڵام کەمینەی مەسیحی کە زیاتر کەمەنەتەوەکانی تری ناوچەکە بوون تارادەیەک لە شوێنەوارەکانی مەسیحییەت پارێزگارییان کرد و هەبوونی ئەوانە بووە هۆی بە زیندوویی مانەوە و درێژەی ئایینی مەسیحییەت و بە جۆرێ مانەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئەو ئایینە لەو باژێرەدا. لەو کەمینانە کەلدانی و ئاسوورییەکان لە کۆنەوە لەوێ هەبوون کە ئاسووریەکان رەنگە هەر کوردە مەسیحییەکان بن کە لە ژێر کاریگەریی ئەو ئایینەدا زمانیان گۆڕدراوە یان پاشماوەی ئاسووریەکانی سەردەمی کۆن بن و هەرچۆنێک بێت وەک ئاسووری دەناسرێن، بەڵام ئەرمەنییە مەسیحییەکان لە سەدەی ٨ی زایینییەوە لەوێ نیشتەجێن. لە هەندێ قۆناخدا، لە سەدەکانی هەڤدە و هەژدەدا، ئامەد بوو بە ناوەندی

هەرێمـی چالاکـی مەسـیحییە ئەرمەنییـەکان. لـە سـەدەی نـۆزدە حەشـیمەتی مەسـیحی باژێرەکـە زیاتـر ئەرمەنـی و سیریاک/ئاسـووری بـوون. لـە کۆتاییەکانـی سـەدەی نـۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـت بەتایبـەت لـە ١٨٩٥دا و پاشـان لـە سـەردەمی شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا لـە ١٩١٥ زۆریـک لـەو دوو کەمینـە لەلایـەن حکومەتـی تورکانـەوە لـە ویلایەتـی دیاربەکـر بریتـی لـە باژێرەکـە کۆمەڵکـوژی کـران و لـە باژێرەکـە دەرکـران. ئەوڕۆکـە، کڵێسـای ئارامـی مەریەمـی پیرۆز/پـاک(١٥)، یـەک لـە سـەمبولە ئایینییـەکان و یـەک لـە دە کڵێسـای سریانـی ئامـەدە. هەروەهـا کـە ئاماژە کـرا، ئـەو کڵێسـایەی ئۆرتۆدۆکسـی سـیریاک سـەرەتا پەرسـتگەی گـەور یـان ئایینـە نامەسـیحییەکان بـووە کـە لـە سـەدەی یەکەمـی پێـش زایینـدا چـێ کـراوە و بینـای ئێسـتاکەی دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەدەی سـێی زایینیـی کـە زۆر جـار نوێکراوەتـەوە و ئەوڕۆکـەش هێشـتا وەک شـوێنی پەرسـتن بەکاردەهێنرێـت و زینـدووە. لـەو سـاڵانەی دواییـدا دوو کڵێسـای کەلدانـی و سـێ کڵێسـای ئەرمەنـی چـالاک بـوون، ئـەوە لەکاتێکدایـە کـە هەنـدێ لـە کڵێسـاکان خەریکـە لەنێـو دەچـن.

بێجگـە مانـەوەی مەسـیحییەت بـەو شـێوەی باسـکرا، کاریگەریـی شـاراوەی شـێوەکردنەوەی بینـای ڕۆمـی-مەسـیحی لـە ئامـەدی سـەردەمی ئیسـلامیدا ماوەتـەوە. سـەیری شـێوازی کردنـەوەی هەنـدێ لـەو مزگەوتـە کۆنانـە زاڵیەتـی ئـەو شـێوەکردنەوەیان هێشـتا پێـوە دیارە و لـە ژێـر کاریگەریـی ئـەوەدا کراونەتـەوە. ئـەم شـێوەیە بەجـۆرێ لـە مزگەوتـی گـەورە و لـە مزگەوتەکانـی حەزرەتـی سـولەیمان و شـێخ مەتـار و نەبیـدا دەردەکەوێـت. لـە یەکـەم و گرنگتریـن شـوێنە ئایینیەکانـی موسـڵمانانی ئامـەد مزگەوتـی گەورەیـە (مزگەڤتـا مـەزن)(١٦) کـە وەک پێشـتریش ئاماژە کـرا لـە پێـش ئیسـلامیش شـوێنەکەی هـەر شـوێنی پیـرۆزی ئایینەکانـی تـر بـووە و دەگوترێـت چەنـد ئایینـی بەخۆیـەوە بینیـوە لەوانـە جـوو، مەجووسـی، مەسـیحی و ئیسـلام. جێـی ئاماژەیـە کـە بەپێـی هەنـدێ بیـروڕا مزگەوتـی گـەورە پێنجەم شـوێنی پیـرۆزی موسـڵمانانە (پێنجـەم مزگـەوت) کـە مێـژووە سـەرەتاییەکەی دەگەڕێتـەوە بـۆ ٦٣٩ی زایینـی کاتـی گرتنـی ئـەو باژێـرە لەلایـەن موسـڵمانانەوە. پێـش مزگـەوت کڵێسـا بـووە (کڵێسـای سـێنت تۆمـاس) و بـۆ ماوەیەکیـش تەنانـەت پـاش گۆڕانـی بـە مزگـەوت لەلایـەن هەردووکـی مەسـیحی و موسـڵمانانەوە بەکارهێـنراوە و دواتـر ئـەم بینایـە بـە شـێوەی ئێسـتاکەی بـە فەرمانـی سـوڵتان مەلیـک شـای سـەلجووقی (١٠٩١ ز.) کراوەتـەوە. کۆنتریـن و یەکێـک لـە گرنگتریـن مزگەوتەکانـی مێزۆپۆتامیایـە کـە جێـی سـەرنجە بـە هـۆی دیزاینـی سـەرەکی و کەرەسـتەی سـەردەمی بیزانـس (ڕۆمـی شـەرقی) و شـێوەکردنەوەی ئەندازیـاری کۆنـی. ئـەو مزگەوتە بـە هـۆی بوونـی هـەر چـوار ئایینزاکـەی سـوننە لەوێـدا بەناوبانـگ بـووە و هـەر لایـەک لـە مزگەوتەکـە پێوەندیـی بـە ئایینزایەکـەوە هەبـووە و خوێندنگـەی بەناوبانگـی (خوێندنگـەی مەسـعودییە) هەبـووە. هەروەهـا، مزگەوتـی حەزرەتـی سـولەیمان (١١٥٥-١١٦٩) یەکێکـی تـر لـە شـوێنە پیرۆزەکانـە کـە بێجگـە شـێوازی کردنـەوەی، بـە هـۆی بوونـی گـۆڕی سـولەیمان کـوڕی خالیـد بـن وەلیـد و چەندیـن سـەحابەی تـر کـە لـە کاتـی گرتنـی باژێرەکـەدا دەکوژرێـن و لـەوێ دەنێژرێـن و دواتـر دەبێتـە زیارەتگـەی موسـڵمانانی ئـەوێ و ئـەو مزگەوتـەش بـە ناویـەوە کراوەتـەوە، گرنگایەتی تایبەتـی مێژوویی-ئایینـی هەبـووە.(١٧)

هەرچۆنێـک بێـت، چـۆن حکوومەتـی تـورک لـە ئاییـن بـە قازانجـی ناسـیۆنالیزمی خـۆی و سـڕینەوەی شوناسـی کوردەواری کەڵکـی وەرگرتـووە، بـەو شـێوەی لەگـەڵ شـوێنە پیـرۆزە ئایینیـەکان هەڵسـوکەوتی کـردووە لەگەڵ شـوێنەکانی تـر نەیکـردووە، و لـە ژێـر نـاوی ئایینـدا ئـەو شـوێنانە ماونەتـەوە. هەرچەنـد بـە گوێـرەی شـوێنەکانی تـری تورکیـا، دیسـان کەمتەرخەمـی زۆریـش سـەبارەت بـەو شـوێنانە لـە کوردەواریـدا هەبـووە و ئەوەنـدە هەوڵـی پاراسـتنی ئەوانـە نـەدراوە. شـوێنەواره کۆنـە پیـرۆزەکان نابێـت تەنیا لـە ڕوانگـەی ئایینییـەوە سـەیر بکرێـن و پێویسـتە لەلایـەن بزاڤـی کوردییـەوە وەکـو بەشـێکی گرنـگ لـە ناسـنامەیی مێژوویـی کوردسـتان لـە سیاسـەتی کوردیشـدا سـەرنج بدرێـن و بەوجـۆرە لەگـەڵ کەڵکـی نالەبـار وەرگرتنـی ناسـیۆنالیزمی تـورک لەوانـە بەرەنـگاری بکرێـت. ئـەم شـوێنانە کـە مێژووی کـورد و کوردسـتانیان پێـوە دیارە و هەندێکیان سـەردەمانێک جێـی گـەورە پیاوانـی کـورد لـە هەمـوو ئایینـەکان بـوون لەوانـە پێشـەنگانی بزووتنـەوەی نەتەوەیـی کـورد وەک مـەلای جزیـری، خانـی و ... تـاد، گرنگـی تایبەتیـان هەیـە

و پێویستە بپارێزرێن لە هەرچەشنە زیانێک بە هۆی سیاسەتی حکوومەتە شۆڤێنییەکانەوە، کە زیانگەیاندن بەوانە گورز وەشاندن لە بەشێکی گرنگی شوناسی کوردستانیی بوونە.(١٨) لەو پێوەندییەدا سیاسەتی ئاو و بەنداو جێی سەرنجە کە لە درێژەدا باس دەکرێت.

کاریگەری سیاسەتی ئاو

لە چەند دەیەی رابردوودا سیاسەتی چەندمەبەستەی ئاو لەلایەن حکوومەتی تورکیاوە کاریگەری لەسەر شوێنەوارە مێژوویەکانی کوردەواری و لەوانە شوێنەوارە ئایینییەکان هەبووە. لەو پێوەندییەدا دەکرێ ئاماژە بە پرۆژەی باشووری رۆژهەڵاتی ئاناتۆڵی (GAP)(١٩) بکرێت کە

> **پێش هاتنی ئایینی ئیسلام زۆرێک کڵێسا لە لادێ و شارەکانی کوردستاندا هەبووە کە ئێستاش شوێنەواریان بە کوردستانەوە دیارە**

ئەو حکوومەتە لە شەستەکانی سەدەی بیستەوە دەستی پێ کردووە. لەکاتێکدا کە وەزارەتی گەشەپێدانی تورکیا ئەو پرۆژە بە هۆکاری باشتربوونی دۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری ناوچەکە لە رێگای دابینکردنی وزەی کارەبا و ئاودێرییەوە دەزانێت، بە هۆی کاریگەرییە نەرێنییەکانی لەسەر پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و جەماوەری خەڵکی ناوچەکە، زیان گەیاندن بە ژینگە، میراتی کولتوریی و بەشێک لە مێژووی کۆنی کوردستان و ناسنامە تایبەتەکەی، کەوتووەتەوە بەر رەخنە. ئەو پرۆژەی بەنداو چێکردن کە لە دەیەی ١٩٦٠وەوە دەستی پێ کرد و هێشتا بەردەوامە، ناوچەیەک نزیکەی ١٠٪ خاکی تورکیا لەبەر دەگرێت. بە هۆی لەبەرگرتنی کوردستان، ئەو پرۆژە گرێدراوە بە پرسی کوردەوە. باس دەکرێت کە یەکێک لە ئامانجەکانی بەرنامەی پەرەپێدانی ئاو لەلایەن حکوومەتەوە بەرەنگاربوونەوەی خەبات و بزووتنەوەی رزگاریخوازیی کورد بووە و وەک ئامرازێک بۆ بەرگیری لە پێکهێنانی ناوچەی خودموختار یان سەربەخۆی کورد بەکارهێنراوە کە بووەتە هۆی گۆڕینی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، تێکدانی کولتوریی (کەلەپووریی) و پێکهێنانی سنوور و بەربەستە ئاوییەکانی دەسکرد. کەواتە، جێگۆڕکێ و گواستنەوەی خەڵکی ناوچەکە و تێکدان و لەنێوبردنەکان بە هۆی پرۆژەکەوە وەک بەشێک لە هەوڵی حکوومەت بۆ تێکدانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سڕینەوەی کولتوری کورد و کوردستان بینراوە.(٢٠) گەرچی جێبەجێکردنی بەشێک لە پرۆژەی GAP لە سەردەمی تورگوت ئۆزاڵی(٢١) بە رەچەڵەک کورددا بوو بەڵام ئەویش نەتەنیا وەک تاکەکەس لە چوارچێوەی ئەو سیستەمە شۆڤێنییەدا هیچی پێ نەدەکرا و تەنانەت ناسنامەی خۆیشی نەدەخستە دەرەوە، بەڵکو لایەنی ئابووریی و گەشەی ناوچەکەی لا گرنگ بوو و سەرنجی کاریگەریی لەسەر ناسنامەی کوردەواری و لەنێوبردنی کولتور و پەرتەوازەکردنی جەماوەری کوردی ناوچەکەی نەدەدا. ئەم پرۆژە کە لە باری سیاسییەوە پێوەندیی بە پرسی ئاو و سیاسەت هەیە، هەم کردەی سیاسی نێودەوڵەتی (لەگەڵ عێراق و سووریا) هەبووە و هەم کردەی ناوخۆیی لە ئاستی ناوچەیی و نیشتمانیدا. سەرکوتی کولتوریی، سیاسی و ئابووری خەڵکی کورد لەلایەن دەوڵەتی تورکیاوە رێخەی شەڕی نێوان دەوڵەتی تورک و کوردە. کەچی وێرای بەڵێنەکان ئەو پرۆژە تەنانەت نەبووە هۆی باشتربوونی ئەوتۆی دۆخی کۆمەڵایەتی-ئابووری ناوچەکەش. دوو نەتەوەی تورک و کورد بە شێوەی بەرابەر لەو بەنداوانە قازانجیان نەبینیوە بەڵکو یەکیان نەتەنیا قازانجی ئابووری نەکردووە بەڵکو لە باری مێژوویی و کولتورییەوە زیانی پێگەیشتووە.

ئەو ناوچە کە پڕۆژەکە لەبەریگرتووە لەلایەن کوردانەوە وەک خاکی باب و باپیران دەبینرێت. کەچی ستراتیژی ئەو پڕۆژە دەرگیرە لەگەڵ تێکدانی میراتی کولتوریی کە زۆر لەسەر میراتی کوردەواری و کۆمەڵگای کوردی کاریگەر بووە و وەکو تێکدەری مێژووی کوردستان و هێرش بۆ سەر ناسنامەی کولتوریی کورد ڕەچاو کراوە. بۆیە بەکارهێنانی سیاسی ئاو دواهاتی خراپی بۆ کورد و میراتی مرۆیی بە گشتی هەبووە.(٢٢)

لەو زیانە کولتورییانە کە لە ڕێگای سیاسەتی ئاوەوە لە شوێنەوارەکانی کوردستان دراوە دەکرێ بە زیانی بەنداوەکانی دیجلە و ئیلسو ئاماژە بکرێت. بەنداوی دیجلە لە ناوچەی ئێگل پارێزگای دیاربەکر هەندێ شوێنی

> ## حکوومەتی تورک لە ئایین بە قازانجی ناسیۆنالیزمی خۆی و سڕینەوەی شوناسی کوردەواری کەڵکی وەرگرتووە

مێژوویی لەوانە شوێنی گۆڕە شیمانەییەکانی هارووتی نەبی و حەزرەتی زولکیفل و ئەلیەسەعی خستە ژێر ئاو. لەکاتێکدا کە بێجگە لایەنی باوەڕمەندیی و ڕاست یان ناڕاست بوونی پێوەندی ئەو گۆڕانە بە کەسایەتییە ڕاستەقینەکانیانەوە، خودی شوێن و شوێنەوارەکان لە باری مێژوویی و شوناسی ناوچەکەوە گرنگایەتییان هەیە. هەرچەند لە کاتی چێکردنی بەنداوەکەدا و پێش کەوتنە ژێر ئاوی ئەو شوێنە مێژووییە، بە هاوکاری فەرمانگەی کاروباری ئایینی و فەرمانگەی گشتی بیناکان ئەنجومەنێکی نۆ کەسی لە بەرپرسان و کەسایەتییە ئایینییەکان بۆ گواستنەوەی جەستەی ناو ئەو گۆڕانە و شوێنە پیرۆزەکان پێکدێت و گۆڕەکانی زولکیفل و ئەلیەسەع لە ١٩٩٥دا گوێزرانەوە بۆ شوێنی ئێستاکەیان لە تەپۆڵکەی هاروونی نەبی.(٢٣) بەوەشەوە ئەو ئەگەرە هەبووە کە هەندێ لەو گۆڕانە کەوتوونەتە ژێر ئاو، لەوانە گۆڕی هارووتی نەبی کە دەگوترێت لە حاجییانی ئێگل لە نزیک شوێنە کۆنەکەی گۆڕی حەزرەتی زولکیفل بووە. (٢٤) هەروەها، بەنداوی ئیلسو مەترسی هەبووە بۆ کەوتنە ژێر ئاوی بەشێک لە باژێری حەسەکیف کە بە هۆی بینا دێرینەکانی ناسراوە و گرنگی مێژوویی و ئایینی هەیە و زۆر مزگەوت و گۆمەزی ئیسلامی و کڵێسا ئەشکەوتییەکان لەبەر دەگرێت. هەرچۆنێک بێت، لەو جۆرە پڕۆژە گەورانەدا مەترسی زیانگەیاندن بە شوێنە مێژوویی و کولتورییەکان هەیە کە لەدژی کۆنڤانسیۆنە جیهانییەکانە.(٢٥)

پاشەکی

لەو بابەتەدا هەوڵ درا ئاوڕێک بدرێتەوە سەر مێژوو و شوێنەوارە ئایینیەکانی باکووری کوردەواری. وەک ئاماژە کرا، کوردەواری لانکی زۆر شارستانییەت و ئایین بووە و ئایینە جۆراوجۆرەکان لە فرەخوایی و میترایزم، مەجوسی، ئێزدی بگرە تا ئایینە کۆنە ئاسمانییەکان و جوو، تا مەسیحییەت و ئیسلام لەو خاکەدا سەریانهەڵداوە یان هاتوون و مێژوو و نیشانە و شوێنەواری ئەوانە لە کوردستاندا بەشێک لە مێژوو و ناسنامەی کوردستانن. بەپێچەوانەی شوێنە نائایینییەکان، ئەم شوێنە ئایینیانە بە هۆی پیرۆزبوونیان لای گروپە جیاوازەکانی خەڵک، زیاتر پارێزراون. بەڵام بە گشتی، ئەوڕۆکە زۆر شوێنەواری کوردەواری بەتایبەت لە باکوور یان لەنێوچوون و لەنێوبراون، یان ناسنامەیی کوردی و کوردستانیان لەسەر سڕدراوەتەوە و بە ناسنامەی بێگانەوە ناساندوویانن. بۆیە پێویستە زیاتر بۆ پاراستنی شوێنەوارەکانی کوردەواری هەوڵ بدرێت و ناسنامەی کوردستانیی ئەوانە زەق بکرێتەوە. پێویستە لە پەنای دوو باڵی بیر و ئابووری بۆ

سەرخستنی دەوڵەتی کوردی، ئەو شوێنەوارە مێژووییانەی کوردەواری کە بە دەستی نەیاران تاڵان و کاول کراون وەک زۆر شوێنی دیکەی کوردەواری کە شاعیر گوتەنی هەموو شوێنێکی دەبێت تاجە گوڵینەی لەسەر دانرێت، ببنە ‹مەسادا›ی(٢٦) کورد و هێزی پێشمەرگەی کوردەواری لە داهاتوودا لە پەنایاندا سوێندی پاراستنی کوردستان بخۆن کە چی تر نەڕوخێت.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١- سەبارەت بە مێژووی ئایینی کوردەواری، بڕواننە: سەباح موفیدی، «سەرەتایەک بۆ مێژووی ئایینی کوردەواری»، ماڵپەڕی ناوەندی کوردستان بۆ توێژینەوە لە ململانێ و قەیرانەکان.

٢- Prophet Enus or Enos/ Enosh

٣- جوودی کە لە سەرچاوە مەسیحی و ئیسلامییەکاندا ‹گوتی› یان ‹کوتو›یشی (Guti and Kutu) پێ وتراوە پێوەندی بە ناوی خەڵکی ئەو ناوچەوە هەبووە واتە گوتییەکان کە لە باپیرانی کورد بوون. لە سەرچاوە یۆنانییەکاندا بە خەڵکی ئەو ناوچە کە لە ژێر دەسەڵاتی کوردەوان یان کوردیانەکانیشدا بووە گاردو/گورد یان کاردۆ/کورد وتراوە.

٤- See: Dan Eden, “Noah›s Ark Is (still) In Turkey”, at: http://www.viewzone.com/noahx.html; And: http://rch.ac.ir/article/Details?id=٧٦٣٩

٥- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، چاپی یەکەم، لەندەن، ٢٠١٣، ل. ٣٢٠.

٦- حەمەڕەش، ٢٠١٣، لل. ٣٢٠-٣٢٢.

٧- بڕواننە: حەمەڕەش، ٢٠١٣، ل. ١٥٢ و ١٥٤.

٨- See: François-Xavier Lovat, Kurdistan: land of God, London: GID, ٢٠٠٠.

٩- لە ناوچەکانی تری کوردەواریشدا هەندێ شوێن پێوەند دراون بە گۆڕی پێغەمبەرانەوە. بۆ وێنە لە باشوور دەڵێن لە نزیکی کەرکووک وەها شوێنێک هەیە/هەبووە.

١٠- ئەم ناوچە ئەشکەوتی کۆن، گۆڕی پاشایانی سەردەمی کۆن و کۆشک و ئاسەواری زۆری لێیە، لەوانە قەڵا و کۆشکی ئێگڵ (E[illegible]il Castle) کە دەگوترێت لە سەردەمی ئاسوورییەکاندا و سەدەی نۆی پێش لەدایکبوونی مەسیح چێ کراوە. گۆڕی پاشا ئاسوورییەکان لە قەراخی بەنداوی دیجلەدایە.

١١- Prophet Dhul-Kifl /Zulkifl, Prophet Elyesa/ Elisha, Nabi Harun, Nabi Zennun, Nabi Harut, Nabi Danyal, Nabi Hallak...

١٢- https://en.ilkha.com/haber/٤٧٣٤/graves-of-the-prophets-surfaced-after-the-recede-of-dam-water

١٣- حەمەڕەش، ٢٠١٣، ل. ٣٢٢.

١٤- باژێری ئامەد/دیاربەکر کە وەک پێتەختی نافەرمی کوردستانی باکوور ڕەچاو دەکرێت، مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە. ئامەد لە مێژووی چەند هەزار ساڵەی خۆیدا بێشکە و لانکی نزیکەی ٢٦ شارستانییەتی جیاواز بووە. مێژووی دیاربەکر لەگەڵ پاشایەتی هوری-میتانییەکان لە ١٥٠٠ پێش زایین دەست پێ دەکات و درێژە دەدرێت بە حوکمڕانی و زاڵیەتی شارستانییەتەکانی هوری-میتانی، هیتی و ئاسوورییەکان و پاشایەتی بیت-زامانی ئەرامەنە (١٣٠٠ پ.ز) حوکمڕانی ئورارتو (٩٠٠ پیش زایین)، ماد (٦٧٨- ٥٥٠ پیش زایین)، و ئەسکەندەری گەورە و جێنشینەکانی سەلووکییەکان. لە ١٨٩ی پێش زایینەوە بۆ ٣٨٤ی پاش زایین، ناوچەی ڕۆژهەڵات و باشووری ئامەدی ئێستاکە لە ژێر حکوومەتی پاشایەتی کوردی بە ناوی کوردەوان/کوردیان (Corduene) بووە. حکوومەتی کوردەوان لە ٦٦ پێش زایینەوە بە هۆی زاڵیەتی ڕۆمییەکان دەبێتە هاوپەیمانی ئەوان و حکوومەتێکی سەر بەو ئیمپراتوورییە دەبێت و لە ١١٥ ڕۆمییەکان دەست بە سەر ئامەددا دەگرن کە «ئامیدا»یان (Amida) پێ گوتووە. هەڵبەت هەندێکیش دەڵێن پێشتریش ئەرمەنییەکان کە ماوەیەک دەست بە سەر ناوچەکەدا دەگرن هەر ئامیدیایان بەکار هێناوە. لە باری زمانەوانییەوە گوتراوە کە ‹ئا› لە کوردیدا بە واتای گەورەیە و «مید/مەد» لە ماد و مێدیاوە هاتووە بۆیە ئامەد بە واتای «مادی گەورە» بووە. گەرچی سەردەمی دەسەڵاتی ماد، مادی گەورە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە پێتەختی ئێکباتان/هەمەدان بووە، وێدەچێت وەک باژێرێکی سەر بە مادی گەورە، ئەو ناوەی بە سەردا

نراوه یان دواتر کە بە هۆی پەلاماری دەسەڵاتەکانی ترەوە زۆرینەوەی کوردانی پاشماوەی دەسەڵاتی ماد لەو ناوچە دەبن بۆیە بە مادی گەورە ناو دەردەکات. لە روانگەیەکی ترەوە مەسیحییەکان ناوی ئەو شارە دەگێڕنەوە بۆ سەدەی یەکەمی زایینی کاتێ مەسیحییەت لە ئورفەوە دێتە ئەوێ و پێیان گوتووە ئامید (Amid) کە لە زمانی سریانیدا بە واتای چەمکی مەسیحی «رزگاریی» بووە. گەرچی مێژووی دیوار و قەڵای دیاربەکر دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمانی زۆر کۆنتر، بەڵام بەپێی ئەوەی کە روون بووەتەوە، لە سەردەمی رۆمییەکاندا لە ٢٩٧ی پاش زایین یەکەم دیوارەکانی باژێڕەکە بەو شێوەیە دەکرێنەوە و دواتر بە فەرمانی ئیمپراتوری رۆم کۆنستانتین دووەم لە ٣٤٩دا پەرەیان پێ دەدرێت. لە ٣٥٩ی پاش زایین شاپووری دووەمی ساسانی دەستی بە سەردا دەگرێت و حکوومەتی کوردانی ئەوێ گرێ دەدات بە دەسەڵاتەکەی خۆیەوە. پاشان چەندین جار لە نێوان رۆم و ساسانیدا دەساودەس دەبێت تا کاتی دەست بەسەرداگرتنی عەرەبەکان. کاتێک لە دەست بیزانسییەکاندا بوو لەلایەن موسڵمانەکانەوە لە ٦٣٩ی زایینیدا ناوچە و باژێڕەکە دەستیان بە سەردا گیرا و دواتریش لەلایەن ئومەوی و عەباسییەکانەوە کۆنترۆڵ کرا. لە پاش ئیسلام، دیاربەکر وەک ناوی ناوچە و باژێڕەکە پێوەند دراوە بە هۆزی ‹بەکر›ەوە واتە دیاری بەکر. هۆزی بەکر بە سەرکردایەتی بەکر بن وائل، لەو هۆزانەی مێزوپۆتامیا بوون کە لە بنەڕەتدا عەرەب نەبوون و رەچەڵەکیان دەگەڕێننەوە سەر حەزرەتی ئیبراهیم و پاش سەرهەڵدانی ئیسلام دەبنە موسڵمان و یارمەتی سوپای ئیسلامیان داوە لە گرتنی ناوچەکەدا. هەرچۆنێک بێت، پاش لاوازبوونی کۆنترۆڵی عەباسییەکان بە سەر ناوچەکەدا و سەرهەڵدانی حوکمڕانی حەمدانییەکان لە موسڵ لە سەدەی ١٠دا، ئامەد راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەلایەن دەسەڵاتدارانی سەر بە نەتەوە جیاوازەکان هەڵدەسووڕا واتە لە ژێر دەسەڵاتی حەمدانییەکان، مەروانییەکان، ئیلخانییەکان، ئەییوبییەکان، قەراقوینلو و ئاق قوینلووەکان و... تاکو لە ١٤٩٧ ز. دەکەوێتە بەر کۆنترۆڵی سەفەوییەکان و پاشان لە ١٥١٦-١٥١٥ دەکەوێتە بەر کۆنترۆڵی عوسمانییەکان و وەکو ویلایەتێکی گرنگ و گەورەی ئەوان بوو. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا بە هۆی نزیکایەتی لە دەوڵەتی سەفەوی گرنگایەتی ستراتیژیکی هەبوو و ببووە بنکەیەکی هێزە چەکدارەکان بۆ رووبەڕووبوونەوە و پاراستن لە بەرانبەر هێرشی سەفەویەکاندا. لە سەدەی ١٦ بەدواوە پێتەختی ئەیالەتی دیاربەرکر بوو کە زۆرێک لە پارێزگاکانی باکووری ئێستاکەی کوردستانی دەگرتەوە. لە سەدەی ١٦ و ١٧ی زایینییەوە ئەم ناوچە و کوردەواری بە گشتی ناوچەی رکابەرایەتی نێوان سەفەوی و تورکانی عوسمانی بوو. لە سەردەمی عوسمانییەکاندا حکوومەتی قوستەنتەنییە/ئەستەموڵ هەوڵیدا دەسەڵاتی خۆی بە سەر ناوچەکەدا بسەپێنێت بەتایبەت لە سەدەی نۆزدەوە کە رێبەرانی کوردی سەربەخۆیی خواز سەریانهەڵدابوو. لە سەردەمی تازەی کۆماری تورکیادا لە ١٩٣٧ بەملاوە هەوڵ دەدرێت ناوی دیاربەکر گرێ بدرێت بە «ناوچەی مس» بە هۆی کانزای مس کە لەوێدا هەیە. لە دوایین رێکخستنەوەی پارێزگاکاندا دیاربەکر بوو بە ناوەندی پارێزگای دیاربەکر. لە ١٩٢٥دا هێزی تورک شۆڕشی کوردانیان بە رێبەری شێخ سەعید لە دژی ئاتاتورک سەرکوت کرد و بە هەزاران کوردیان کوشت. لە پاش سەرهەڵدانی نوێی کوردان لە ١٩٨٤ بە دواوە ئەم باژێرە ناوەندی شۆڕش بووە و لە ٢٠٠٢ بە دواوە حکوومەتی تورک فەرمانی فریاکەوتنیی بۆ ١٥ ساڵ لەوێدا راگەیاند. وەک ئاماژە کرا، زووتر باژێڕەکە دەوری بە دیوارە کۆنەکانی چێکراو لە بەردی رەشی بازاڵت گیرابوو کە هێشتا شوێنەواری ماوە و بەوبۆنەوە بەو شارە قەڵا یان دیواری رەش یان ئامەدی رەشیشیان گوتووە. دیوارە سێ لایەنەکانی کە میناکێکی بەرچاو لە هونەری چەکداریی (سەربازیی) سەدەکانی ناوەڕاستە، لە سەردەمی عەرەب و تورکەکاندا پەرەیان پێ درا و نوێ کرانەوە کە نزیکەی ٦-٥ کیلۆمەتر (٣,٤ مایل) درێژن و بورجی زۆریان هەیە. دیواری دەوروبەری قەڵای ئامەد بە تایبەتمەندی جیاوازی خۆیەوە کە لە رێگای چەند دەروازەی مەزنەوە بۆ دەرەوە دەکرێتەوە و هێشتا بەشگەلێکی وەک خۆی ماوەتەوە، گەر خاوەنی خۆی هەبایە و لە ناو نەبرایە لە جوانترین و کۆنترین و سەرنجراکێشترین شوێنە گەیشتیارییەکانی

جیهان دەبوو. لەو ساڵانەی دواییدا زۆرێک لە قەڵا و دیوارەکە لەلایەن حکوومەتی تورکەوە روخێندرا و تێکدرا و خەریکە لەنێو دەچێت و هیچ پارێزگاریی لێناکرێت. لە ٢٠١٥ و ٢٠١٦دا لە شەڕی نێوان شۆڕشگێرانی کورد و داگیرکەرانی تورکدا بەشێکی زۆری دیوارەکە (سوور) لەلایەن حکوومەتەوە تێکدرا. وێڕای دەسکاری پێکهاتەی جەماوەری ئەو باژێرە، ئێستاش زۆرینەی حەشیمەتی کوردن و بە کوردی دەدوێن (نزیک ٨٠٪). هەروەها، دوای کورد، رێژەیەک تورک و پاشان کەمینەگەلێکی بچووکی ئەرمەنی و... لەوێ نیشتەجێن. بڕواننە:

https://www.britannica.com/place/Diyarbakir-Turkey

http://www.turkeyforyou.com/turkey_diyarbakir_history

http://www.inesegconferences.org/iensc/city-of-diyarbakir/

١٥- Diyarbakır Virgin Mary Church/ Meryemana kilisesi

١٦- Great/Ulu Mosque

١٧- http://www.inesegconferences.org/iensc/city-of-diyarbakir/; https://hometurkey.com/en/destinations/diyabakir

١٨- دیارە حکوومەتی تورک بە دوای سڕینەوەی ناسنامەی کوردەواریەوەیە و نە خۆی سەرنجی شوێنەوارەکانی کوردستان دەدات و نە رێگە دەدات بە چالاکان و سیاسەتوانانی کوردیش بەتایبەت لەو دوو سێ دەیەدا کە تاڕادەیەک هەلی چالاکی سیاسییان لە ئاستی خۆجێییدا هەبووە، لەو بوارەدا هەنگاوێک هەڵێنن، گەرچی بەداخەوە هەندێکیشیان کەمترخەمن و سەرنجی گرنگایەتی پاراستنی ئەوانەیان نەداوە. چ ئەو کوردانەی کە لە هەر ئاستێکدا بە دەسەڵات دەگەن و چ رێکخراوە ناحکومییەکان پێویستە زیاتر سەرنجی پاراستنی شوێنەوارە مێژووییەکان بە شوناسی کوردستانییەوە بدەن، گەرچی بەربەست و لەمپەڕی زۆر بۆ هێزە کوردییەکان هەبووە و بە شێوەی جۆراوجۆر لە چالاکی و جێبەجێکردنی ئەرکەکانیان بەرگیری کراوە و بە گوشار خستنەسەر و بێ دەسەڵات کردنیان دەوڵەتی تورک نەیهێشتووە کوردستانییەکان خۆیان هەوڵی پاراستنی ئەو شوێنەوارانە بدەن. لە رێگای بەرگیری لە باژێروانەکانی سەر بە هێزە کوردەکان و بەندکردنیان، باژێروانییەکانیش نەیانتوانیوە هەنگاوێکی ئەوتۆ لە ئاڕاستەی پاراستنی شوێنەوارەکانی کوردستاندا هەڵێنن. بۆ نموونە، پاش دوایین کۆدەتای سەرنەکەوتوو لە دژی ئەردۆغان، یاسایەک پەسەند کرا بۆ پێدانی دەسەڵاتی فریاکەوتنی بە حکوومەت و سەرۆک کۆمار، کە بەپێی ئەوە دژبەرانی ئەردۆغان و لەوانە کوردەکان لە پلەوپێگەکانیان دوور خرانەوە. لەو پێوەندییەدا، لە ٢٠١٦دا بۆ نزیک ٢٤ شارەوانیی ژێر بەڕێوەبەرایەتی کوردەکان لەلایەن حکوومەتەوە سەرپەرشتیاری جێ متمانەی خۆیان دانرا و شارەوانە هەڵبژێردراوەکان وەلا نران. ئەو شارەوانانە تۆمەتبار کران بە پێوەندیی لەگەڵ پارتی کرێکارانی کوردستان و شەڕوانانی جیاییخوازی کورد. لەمانە دەکرێ بە شارەوانییەکانی ناوچەگەلێک وەک سوور و سلڤان لە ئامەد و نوسەیبین لە ماردین، شارەوانەکانی شارەکانی باتمان و حەکاری و... ئاماژە بکرێت. بۆ وێنە، لە هەڵبژاردنی شارەوانییەکانی ٢٠١٤دا، گوڵتان کیشاناک ئەندامی پێشووی پارلەمان و فرات ئانلی (Gültan Kışanak and Fırat Anlı) هەردووکیان لە پارتی ئاشتی و دێمۆکراسی (BDP) وەک هاوسەرۆکانی شارەوانی ئامەد هەڵبژێردران بەڵام لە ٢٠١٦دا بە بیانووی پشتگیری لە پ.ک.ک گیران و دەوڵەتی تورکیا سەرپەرشتیارێکی هەڵنەبژێردراوی وەکو شارەوان دیاریی کرد. لەو پێوەندییەدا چوار شارەوانیش بە هۆی پێوەندیی لەگەڵ فەتحوڵڵا گولەن وەلا نران. ئەو کارە درێژە درا و لە ساڵی ٢٠١٦ بۆ ٢٠١٩ حکوومەتی تورک لە ٩٥ شارەوانیدا شارەوانە هەڵبژێردراوەکانی گۆڕا. هەروەها کەسانێکی تر وەک نوێنەرانی پارلەمان کە بتوانن هەوڵێک بدەن بۆ پاراستنی شوێنەوارەکان لەوانە سەلاحەدین دێمیرتاش هاوسەرۆکی پارتی دێمۆکراتیکی خەڵک، هەدەپە (HDP)، و کەسانی تریان زۆربەیان گیران و بە هۆی سەرقاڵی سیاسییەوە ئەوەندە دەرفەتی سەرنجدان بەو بابەتەیان نەبووە و رێگەشیان پێ نەدراوە. عوسمان بایدەمیر

ئەندامی BDP، DEHAP، و دواتر HDP و ئەندام پارلەمان کە لە ٢٠٠٤ بۆ ٢٠١٤ شارەوانی دیاربەکر بوو، زۆر جار و بە بیانووی زۆر تۆمەتبار بووە و حوکمی بەندیخانەی بۆ دەرچووە. بە هەمووی ئەم کێشە و بەربەستانەوە، دیسان باشتر وایە کە کۆمەڵگای مەدەنی باکووری کوردستان کە تاڕادەیەک هەلی چالاکیان بۆ رەخساوە زیاتر سەرنجی شوێنەوارەکانی کوردەواری بدەن کە زۆرێکیان بەتایبەت شوێنەوارە نائایینییەکان لەوانە دیواری ئامەد و زۆر شوێنی تر خەریکە وێنەیان بۆ مێژوو بمێنێتەوە. لەکاتێکدا کە ئەمانە بۆ داهاتووی کوردستان گرنگن چ لە باری شوناس و چ لە باری داهات و گەشتیارییەوە. بۆ زانیاری لەسەر دۆخی شارەوانییەکان کە لەسەرەوە باسکرا، بڕوانە:

https://www.aljazeera.com/news/٢٠١٦/٠٩/turkey-removes-٢٤-mayors-pkk-links-١٦٠٩١١١٣١٧٣٢٤١٧.html

https://www.reuters.com/article/us-turkey-kurds/turkey-detains-co-mayors-of-mainly-kurdish-city-of-diyarbakir-idUSKCN١٢P٢SI

https://thepublicsradio.org/article/the-latest-turkey-investigates-new-mayor-of-diyarbakir

١٩- پرۆژەی باشووری رۆژهەڵاتی ئاناتۆلی (The Southeastern Anatolia Project or Guneydogu Anadolu Projesi (GAP)) لە تورکیا یەکێک لە گەورەترین پرۆژەکانی لەو چەشنە لە جیهانە کە بریتی بووە لە ١٣ گەلاڵەی ئاودێران و هێزی ئاو کە چێکردنی ٢٢ بەنداو و ١٩ هێزگەی کارەبا لە سەر هەردوو چۆمی دیجلە و فورات لەبەردەگرێت و چاوەڕوانی ئەوەی لێکراوە کە بەوجۆرە ٢٥٪ کارەبای ئەو وڵاتە بەرهەم بهێنرێت. تا ئێستا نزیکەی ١٥ لە ٢٢ بەنداوەکە چێکراون. رێخەی GAP دەگەڕێتەوە بۆ دەیەی ١٩٣٠ کە موستەفا کەماڵ ئاتاتورک بە دیاریکردنی پۆتانسییەلی چۆمەکانی دیجلە و فورات لەو بڕوایەدابوو کە پەرەپێدانی ئەوانە دەبێتە هۆی گەشەسەندنی گەورەتر و بەختەوەریی تورکیا. هەروەها هیوادار بوو کە بە پەرەپێدانی ئابووری لە رێگای پرۆژەکانی ئاودێرانەوە بەشی ئاناتۆلی رۆژهەڵات تێکەڵی پاشماوەی وڵات بکات. بۆیە تورکیا لەو سەردەمەوە هەوڵی کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی ئاوی ئەو دوو چۆمەی داوە. ئەم بیرۆکە وەک پلان لە شێوەی پرۆژەی GAPدا بە رێبەری سولەیمان دێمیرێل لە دەیەی ١٩٦٠ دا دەستی پێ کرا. لە سەرەتاوە جەختی خستبووە سەر پەرەپێدانی سیستەمی ئاو و زەوی بەڵام لە ١٩٧٠ بوو بە بەرنامەیەکی پەرەی ناوچەیی کۆمەڵایەتی ئابووریی فرەلایەنە. بێجگە کارەبا پێشبینی دەکرا کە ٢٠٠٠٠٠ هەلی کار پێکبهێنێت. لە باری وەرزێڕی و جووتیارییەوە چاوەڕوانی دەکرا دوو میلیۆن هێکتار زەوی نوێ بخاتە ژێر ئاودێران و تورکیا بکات بە هەناردەکاری گرنگی بەرهەمی وەرزێڕیی. بە رای تورکیا GAP بۆ ناوچەکە بە تەواوی قازانجی هەبوو بۆ نموونە لە لافاو و سەررێژبوونی ئاو بەرگیری دەکات و ژیانی کوردان باشتر دەکات و بنەمای کاری گروپە سەربەخۆییخوازەکان سنووردار دەکاتەوە لە رێگای لەنێوبردنی سکاڵای ئابووری و گرێدانی ناوچەکە بە بازاڕی گەورەترەوە. سەرۆکی پێشووی تورکیا تورگوت ئۆزاڵ –بە رەگەز کورد- لەو شێوە بیرکردنەوە پشتگیری کرد. بەڵام ئەو پرۆژە پلانی سیاسیشی لە پشت بوو بەتایبەت بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزی سیاسی-کۆمەڵایەتی کورد و یەکێک لە گریمانەکانی پشتەوەی ئەوە بوو کە یارمەتی دەدات بۆ چارەسەرکردنی پرسی کورد هەڵبەت بە شێوەی نەرێنی. لەڕاستیدا، گەشەسەندنی ناوچەی کوردەواری لە رێگای GAP تەنیا بۆ خزمەت بە کۆمەڵگا نەبوو، بەڵکو وەها بیری لەسەر کرابووەوە کە دەبێتە هۆی تێکەڵبوونی کوردەکان لە ناو نەتەوەی تورک و بەمجۆرە کەمکردنەوەی پاڵپشتی لە داواکاریی سەربەخۆیی. ئەمە بە واتای ئەوەیە کە ئەو پرۆژە بەشێک لە ستراتیژی هێمنایەتی دەوڵەتی تورکیا بووە بۆ گەڕاندنەوەی ئەمەگناسی کورد بۆ دەوڵەتی تورکیا و گرێدان و پێبەستەکردنیان بە دەوڵەت لە رێگای ئابوورییەوە. بۆیە ئەو پرۆژە وەک رێگایەکی راپەڕاندنی سیاسەتی تواندنەوە و سەرکوت رەچاو کراوە. پرۆژەکەش بەپێچەوانەی چاوەڕوانییەکان چەندان سەرکەوتوو نەبوو لە گەیشتن بە ئامانجە دیاریکراوەکان. لەلایەکی ترەوە، خەباتی کوردانیش زیاتر پەرەی سەند. هەرچۆنیک بێت یەک لە ئامانجەکانی تورکیا ئەسمیلەکردنی کورد بوو

و پرۆژەکە گرێدرا بە سێ پرسەوە: جێگۆڕکێی خەڵک، دەسبەسەرداگرتن و سنووری ئاویی دەسکرد، و تێکدانی کولتوریی. نزیکەی ٩٠٪ حەشیمەتی کورد لەو ناوچەیە دەژین کە حکوومەت بەوجۆرە ویستوویە تاڕادەیەک هێزی کاری کوردان رابکێشێت و هەندێ رەزامەندییان دەستەبەر بکات بەڵام نیشانەکان پیشان دەدەن کە بەڵێنە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکانی پێوەندیدار بەو پرۆژەیە ئەوەندە بەدی نەهاتوون و ئەو پڕۆژە هەوڵی ئاشکرا بۆ سڕینەوەی شوناسی نەتەوەیی کوردیشی لەبەرگرتووە. ئەمە لەگەڵ ئاوارەکردن و گواستنەوەی خەڵکی زۆری ناوچەکە و هێنانی کەسانی تر بە بیانووی شارەزایانی کار، بووەتە هۆی گۆڕانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ناوچەکە. بۆ وێنە، بە پێی مەزندەکان بەنداوی ئیلسو بە تەنیایی لەسەر جێگۆڕکێی نزیکەی ٧٨٠٠٠ خەڵک کاریگەر بووە و بە گشتی پڕۆژەکە دەبێتە هۆی ئاوارەیی و جێگۆڕکێی ٣٥٠٠٠٠ کەس. بە بیانووی گەڵاڵەی پەرەپێدانی ئاو کۆمەڵگای یەکپارچەی کوردی تاڕادەیەک تێکشکا و بەشێکی زۆریان بڵاوەیان پێ کرا. ئەمە بەجۆرێ زیانگەیاندن بە پلانی سەربەخۆیی کورد بووە. هەروەها لە ناوخۆی تورکیاش ئەو پڕۆژە وەک مێتۆدێکی دژە شۆڕش لە دژی PKK بەکارهێنراوە. لە سەرەتای نەوەدەکاندا لەلایەن تورکەکانەوە GAP وەک ئامرازی راستەوخۆی شەڕ رەچاو کرا و ئەو بەنداوانە وەک لەمپەرێک بۆ جموجووڵی شەڕوانان بینران. لە نەوەدەکاندا دەوڵەت بۆ بەرگیری لە پەڕینەوەی شەڕوانانی پ.ک.ک لە سنووری عێراقەوە بڕیاری دا بۆ چێکردنی ١١ بەنداو لە پارێزگاکانی جۆلەمێرگ و شرناخ. تورگوت ئۆزاڵ سەرۆک کۆماری پێشووی تورکیا لە نامەیەکی نهێنیدا لە ١٩٩٣ بۆ سولەیمان دێمیرێل، سەرۆک وەزیران، دەنووسێت: «لەگەڵ چۆڵکردنی دانیشتووانی کێوەکان، رێکخراوی تێروریستی (PKK) دەخرێتە پەراوێزەوە. هێزەکانی ئاسایش دەبێت خێرا بجووڵێن و ئەو ناوچانە بەتەواوی کۆنترۆڵ بکەن. بۆ بەرگیری لە گەڕانەوەی خەڵکی خۆجێیی بۆ ناوچەکە، چێکردنی رێژەیەکی زۆر بەنداو لە شوێنە گونجاوەکاندا جێگرەوەیە.» کە ئەم نامەیە نیشان دەدات چلۆن ئاو وەک هێزێکی سەخت لە دژی هێزی کورد بەکار دەهێنرێت.

لەو پێوەندییەدا، سیاسەتی بەکارهێنانی ئاوی نێوان سنووره دەسکردەکان لەسەر پێوەندیی تورکیا و وڵاتانی دراوسێ بەتایبەت عێراق و سووریا کاریگەریی هەبوو کە لەبەر دواهاتەکانی ئەو پڕۆژەدا بوون. بۆیە تورکیا وەک ئامرازێک بۆ گوشار خستنە سەر ئەو وڵاتانە و لە رێگای ئەوانە سەر هێزی کوردی لەو پڕۆژە کەڵکی وەرگرتووە. بۆ نموونە، پاش مەزندەی ئەوەی کە پڕۆژەی GAP دەبێتە هۆی دابەزینی ٤٠٪ی ئاو، سووریا هاسانکاری کرد بۆ راهێنانی پ.ک.ک لە دۆڵی بێقاع لە لوبنان و هاتوچۆ لە رێگای سووریاوە. یەکەم جار کە پرسی PKK گرێ درا بە پرسی ئاوەوە لە ١٩٨٧ بوو لەگەڵ واژۆکردنی پرۆتۆکۆلی هاوکاری ئابووری لە نێوان دوو دەوڵەتی تورکیا و سووریا. لە بەرانبەر دەسڕاگەیشتن بە ٥٠٠ مەتری سێ جا ئاو لە هەر چرکەدا لە فوراتەوە، سووریا بەڵێنی راگرتنی پشتگیری لە PKK دەدات بە تورکیا. دواتریش لە کۆتایی نەوەدەکاندا سووریا بە رێگەنەدان بە مانەوەی ئۆجالان لە گرتنیدا هاوکاری کرد. لە باری کولتوریشەوە وەک لە دەقەکەدا شرۆڤە کراوە بە هۆی ئەو پڕۆژەوە زۆر زیان بە شوێنەوارەکانی کوردستان گەیشتووە. (بڕوانە: Tsakalidou، ٢٠١٣; Meijer، ٢٠١٨)

٢٠- Ilektra Tsakalidou, “The Great Anatolia Project: Is Water Management a Panacea or Crisis Multiplier for Turkey’s Kurds?” August ٥, ٢٠١٣, at: https://www.newsecuritybeat.org/٢٠١٣/٠٨/great-anatolian-project-water-management-panacea-crisis-multiplier-turkeys-kurds/

٢١- خەلیل تورگوت ئۆزاڵ (Halil Turgut Özal) (١٩٢٧-١٩٩٣) بە رەگەز کورد و خەڵکی مالاتییە بوو، گەرچی بە هەندێ هۆ لەوانە دوورکەوتنەوە و بارهاتنی لە کولتوریکی تردا ئەوەندە گرنگایەتی بە شوناسی کوردی نەداوە. لە ١٩٧٩دا کە سولەیمان دێمیرێل سەرۆک وەزیران بوو تا کۆدەتای ١٩٨٠، جێگری وەزیر بوو. لە ١٩٨٣ بۆ ١٩٨٩ سەرۆک وەزیران بوو. لە ١٩٨٩ بۆ ١٩٩٣ سەرۆکی تورکیا بوو. لەکاتێکدا کە تورگوت ئۆزاڵ سەرۆک کۆمار بوو، لە ١٩٩١دا سولەیمان دێمیرێل دیسانەوە بوو بە سەرۆک وەزیران. ئۆزاڵ رێککەوت لەگەڵ وتووێژ

لەگەڵ PKK. بێجگە لە خودی ئۆزال کە نیوە کورد بوو، هەندێ سیاسەتوانی تورکیش ڕێککەوتن. لە سەرەتای نەوەدەکاندا خولی یەکەم بەڕێوەچوو و بووە هۆی ڕاگەیاندنی ئاگربڕ لەلایەن PKK لە ٢٠ی مارسی ١٩٩٣. پاش کۆچی دوایی گوماناوی ئۆزاڵ لە ١٧ ئاپریلی ١٩٩٣دا لە نووسینگەکەی، هیوای ئاشتی لەنێو چوو بەجۆرێ کە هەندێ کەس تیاچوونی ئەویان بە بەشێک لە کۆدەتای سەربازی نهێنی لە ساڵی ١٩٩٣ بە مەبەستی ڕاگرتنی بەرنامەکانی ئاشتی دەزانی. لە ٢٠١٢ لە هەڵدانەوەی گۆڕەکەیدا هەندێ نیشانەی ژەحراوی کردن دەرکەوت. لە باری ئاینییەوە، ئۆزال سەر بە تەریقەتی نەقشبەندی بوو کە ئەو تەریقەتە زۆر لە تورکیا تەشەنەی هەبووە و دیارە ئەویش پاڵپشتیان بووە. هەر لەو سەردەمەشدا بوو کە شێخ عوسمان نەقشبەندی پاش دەرچوونی لە ئێران و بەجێهێشتنی کوردستان لە ئەستەمۆڵ گرسایەوە.

٢٢- Laura Meijer, "The Southeastern Anatolia Project (GAP): water, counterinsurgency, and conflict", Kuwait Program at Sciences Po, ٢٠١٨.

٢٣- لێرەدا بەپێی بابەتەکە باری مێژوویی، گرنگی پاراستنی شوێنەوارەکان و ئەگەری هەبوونی ئایینەکان لە ناوچەکە بەرباسە و ڕاست یان ناڕاستی هەبوونی جەستە و گواستنەوە و زۆر چیرۆکی تر لەو پێوەندییەدا پشتڕاست ناکرێتەوە و لە هەندێ شوێنی تریشدا داواکاریی لەسەر بوونی گۆڕی ئەو کەسانە هەیە وەک گۆڕی زولکیفل لە عێراق و ئێران یان یەسەع لە سووریا و عەرەبستان. هەرچۆنێک بێت، دەگوترێت ئەو ئەنجومەنە ڕاپۆرتی کردبوو کە «هەردوو جەستەکە و شوێنە پیرۆزەکان بێ هیچ زیانێک گوێزراونەتەوە وەک بڵێی دوێنی مردووبێتن. مەلا عومەر کاڵکان وتبووی کە بە چاوی خۆی جەستەکانی زولکیفل و ئەلیەسەعی بینیوە کە دەڵێی دوێنێ مردوون و هیچیان پێ نەهاتووە.» بڕوانە ئەو ماڵپەڕەی خوارەوە:

https://en.ilkha.com/haber/٤٧٣٤/graves-of-the-prophets-surfaced-after-the-recede-of-dam-water

٢٤- بەپێی ڕاپۆرتێک، لە ٢٠١٨ دا بە هۆی بەردانەوەی ئاوی بەنداوەکە، ئاوەکەی نزیک ٥ مەتر دابەزی کە شوێنە کۆنەکەی گۆڕی حەزرەتی ئەلیەسەع و گۆڕی هارووتی نەبی دەرکەوتنەوە. بڕوانە:

https://en.ilkha.com/haber/٤٧٣٤/graves-of-the-prophets-surfaced-after-the-recede-of-dam-water

٢٥- Meijer, ٢٠١٨; Tsakalidou, ٢٠١٣.

٢٦- ‹مەسادە› (Masada) شوێنێکی کۆن و پاشماوەی پەرستگە و کۆشکی هێرۆدی گەورە لە قەراخی دەریای مردووە کە لە سەدەی یەکەمی زایینیدا لەلایەن ڕۆمییەکانەوە تێکدەدرێت و لەوێدا پاش سەرکوتی شۆڕشی جووەکان، دوایین بەرگریکارانی جوو بەجێی خۆڕادەست کردن بە سزاری ڕۆم لەسەر بەردی قەڵای مەسادە بەکۆمەڵ خۆ دەکوژن. پاش ماوەیەکی زۆر ئاوارەیی و بێ دەوڵەتی، تیۆدۆر هێرزل (Theodor Herzl) لە ساڵی ١٨٩٦ پەرتووکی «دەوڵەتی جووی» بڵاو کردەوە و لە ١٨٩٧ دا یەکەم کۆنگرەی زایۆنیست بەڕێوەچوو. هێرزل پێی وابوو کە جوولەکە ڕزگار دەبن لە ڕێگای دەسەڵاتی ئابووری و دیپلۆماسی داهێنەرانەوە. لەو پێوەندییەدا، زۆرێک لە بیرمەندانی جیهان جوو یان بەڕەچەڵەک جوو بوون و لە زۆر وڵاتدا ئابوورییان لە دەستدا بووە و ئێستاش گەورەترین لابیکارانی ئەمریکا جوون. هەرچۆنێک بێت، لە سەدەی بیستدا جوو بە یارمەتی بیر و ئابووری سەرکەوت دەوڵەتی خۆی پێکبهێنێت و ئێستا چەکدارانی ئیسرائیل لە ‹مەسادە› سوێند دەخۆن کە «مەسادە نابێت چی تر بکەوێت». بڕوانە:

Eric O. Hanson, Religion and Politics in the International System Today, cambridge university press, ٢٠٠٦, p. ٩٣ & ٩٧.

KCCRC

Kurdistan conflict and Crisis Research Center

دەربارە

ناوەنـدی کوردسـتان بـۆ توێژینـەوە لـە ململانـێ و قەیرانـەکان ناوەندێکـی قازانـج نەویسـتی سـەربەخۆیە، کاردەکات بـۆ ئەنجامـدان و پشـتگیریکردن و هاندانـی توێژینـەوەو پێشکەشـکردنی بـە ڕای گشـتی، هەروەهـا وەرگێڕانـی کتێـب و نوێتریـن توێژینـەوە جیهانییـەکان بـۆ سـەر زمانـی کـوردی و دەوڵەمەندکردنـی لیتریچـەی کـوردی لەبوارەکانـی سیاسـەت و دیراسـاتی ئاینـدە، بـە مەبەسـتی دۆزینـەوەی چارەسـەر بـۆ گرفتـە سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و ئەمنییـەکان، ئاگادارکردنـەوەی دەسـتەبژێری سیاسـیی کـورد لـەو هەڕەشـانەی کـە ڕووبـەڕووی کوردسـتان و ناوچەکـە دەبنـەوە.

Political Studies PS

Terrorism & Security Studies TSS

Islamic Studies IS